

Andrzej BUKO, Tomasz DZIENKOWSKI, Stanisław GOŁUB

REZYDENCJA KSIĄŻĘCA NA “WYSOKIEJ GÓRCIE” W CHEŁMIE W ŚWIETLE WYNIKÓW BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH Z LAT 2010–2012

Wczesnośredniowieczny zespół rezydencjalno-obronny, którego głównymi członkami była siedziba książęca (od 1253 roku królewska), świątynia oraz pałac biskupi, założono na kredowym pagórze nazwanym Wzgórzem Katedralnym. W jego północno-zachodniej części, tzw. Wysokiej Górcie, wzniesiono książęcą rezydencję pozostającą od niemal 100 lat w orbicie zainteresowań archeologów, historyków i architektów¹. Potrzeba ponownych badań w celu weryfikacji dotychczasowych ustaleń związanych z funkcją, rozbudową i chronologią rezydencji zaowocowała realizacją przez Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie pod kierunkiem prof. dr hab. Andrzeja Buko Projektu Badawczego “Zespół rezydencjalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie” nr N527198138, przyznanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego na lata 2010–2013².

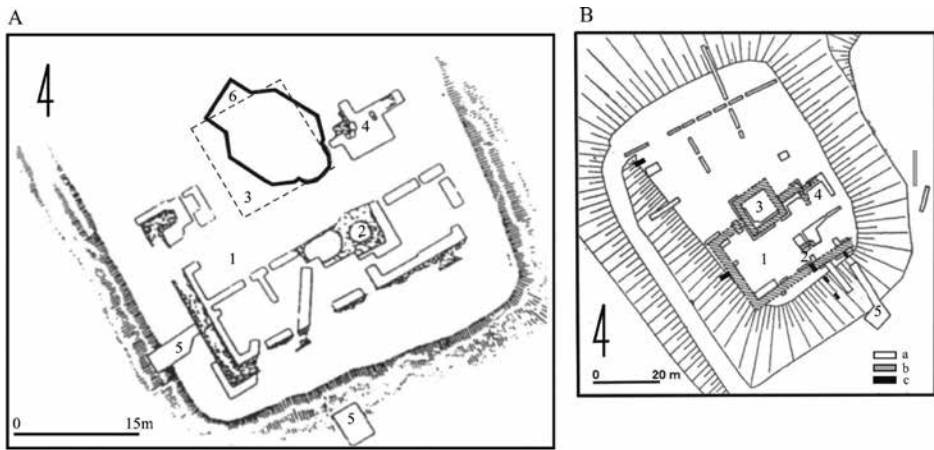
Pierwsze prace archeologiczno-architektoniczne na terenie tzw. Wysokiej Górki miały miejsce w latach 1910–1912 i były prowadzone przez Piotra Pokryszkina i Fedora Korałłowa. Wstępne wyniki opublikował w 1954 roku Paweł Rappoport (ryc. 1A)³. Odślonięto wówczas relikty trzech budowli wzniesionych z ciosów piaskowca glaukonitowego (tzw. zielony kamień). Budowlę “główną” zidentyfikowano na podstawie źródeł pisanych jako rezydencję pałacową księcia Daniela Romanowicza z XIII wieku. Mury odkryte w części północnej założenia uznano za relikty spalonej cerkwi Św. Jana. Nieokreślone pozostały mury odkryte wewnątrz założenia w postaci kamiennej, czworokątnej budowli uważane za pozostałości baszty-wieży (?), być może starszej chronologicznie. Na stoku wzgórza poniżej murów natrafiono na konstrukcje

¹ Buko A. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu // *Archaeologia Historica Polona*. – 2005. – T. 15/1. – S. 69–83; *Dziennikowski T.* Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych // *Rocznik Chełmski*. – 2010. – T. 14. – S. 7–28.

² W ramach zespołu badawczego zadania archeologiczne były realizowane przez

Tomasza Dzieńkowskiego i Stanisława Gołuba (Chełm), architektoniczne – Teresę Rodzińska-Choraży i Anetę Bukowska (Kraków) oraz Vasyła Petryka (Lwów), historyczne – Dariusza Dąbrowskiego (Bydgoszcz), środowiskowe – Radosława Dobrowolskiego (Lublin), nieinwazyjne – Krzysztofa Misiewicza (Warszawa).

³ *Рантопорт П. А.* Холм // *Советская археология*. – 1954. – Т. 20. – С. 313–323.

Ryc. 1. Chełm, Wysoka Górka. Badania P. Pokryszkina z lat 1909–1912 (A) oraz W. Zina, W. Grabskiego z lat 1966–1968 (B). A: 1-palatium, 2-wieża lub studnia, 3-lokalizacja wieży nie badanej przez P. Pokryszkina, 4-cerkiew (?) Św. Jana, 5-umocnienia drewniano-ziemne, 6-cerkiewka z XIX wieku. B: 1-palatium, 2-mury nieznannej budowli, 3-wieża z czasów Kazimierza Wielkiego, 4-lokalizacja cerkwi Św. Jana, 5-umocnienia drewniano-ziemne, a-badania 1966–1968, b-1997, c-2001 (wg P. A. Rappoport 1954 i J. Gurba, I. Kutylowska 1970, T. Dzieńkowski 2002, oprac. T. Dzieńkowski)

drewniane, wiązane przez P. Rappoporta z umocnieniem nasypu. Odślonięto również ślady pogańskiego stosu (?)⁴.

Ponowne badania archeologiczne wykonano w latach 1966–1968 przez Wojciecha Zina i Witolda Grabskiego (AGH Kraków) oraz Jana Gurbę i Irenę Kutylowską (KA UMCS)⁵. Za chronologicznie najmłodsze uznano relikty wieży datowanej na czasy Kazimierza Wielkiego, których wcześniej nie badano. Według J. Gurby i I. Kutylowskiej wieża była posadowiona na murach starszej budowli, które ponownie zidentyfikowano jako relikty palatium księcia Daniela Romanowicza (ryc. 1B). Z kolei odkrycie posadowionych poniżej muru palatium konstrukcji drewnianych w typie fortyfikacji skrzyńcowych wzmocnionych palisadą zostało uznane za świadectwa potwierdzające istnienie grodziska datowanego na XI–XII wiek.

W latach 1996–1997 i 2000 roku przeprowadzono badania w pobliżu kamiennej studni zlokalizowanej w ogrodach oraz rozpoznano lokalizację i przebieg fosy otaczającej założenie. W 2001 roku podjęto prace sondażowe na Wysokiej Górcie, w trakcie których przebadano południowy stok wzgórza oraz odślonięto mur kamienny palatium (faza 1) i umocnienia drewniano-kamienno-ziemne (faza 2)⁶.

⁴ Pannonopm П. А. Холм. – С. 313–316.

⁵ Gurba J., Kutylowska I. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim // *Sprawozdania Archeologiczne*. – 1970. – T. 22. – S. 231–241.

⁶ Dzieńkowski T. Górka Chełmska we wczesnym średniowieczu // *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma* / Red. E. Banasiewicz-Szykuła. – Lublin, 2002. – S. 73–84.

Ryc. 2. Chetm, Wysoka Górka. Widok w trakcie badań archeologicznych (fot. M. Bogacki)

Celem podjętych w 2010 roku interdyscyplinarnych badań była weryfikacja dotychczasowych ustaleń dotyczących chronologii, funkcji, formy założenia i jego przebudowy oraz cech stylistyczno-architektonicznych obiektu*. Wyjaśnienia wymagała kwestia funkcjonowania starszego grodu.

Zgodnie z programem badawczym w latach 2010–2012 wykonano następujące działania.

1) Badania nieinwazyjne geofizyczne i georadarowe obejmujące plateau kopca i teren przyległy.

2) Badania archeologiczne-architektoniczne o powierzchni 325,35m² usytuowane w południowej części kopca (ryc. 2).

3) Analizę źródeł pisanych omawiających powstanie założenia i średnio-wieczną historię regionu.

4) Badania architektoniczne odkrytych murów i analizy zapraw wapiennych, surowców i zabytków kamiennych.

5) Badania geologiczne i geomorfologiczne wzgórza oraz badania paleo-środowiskowe otoczenia.

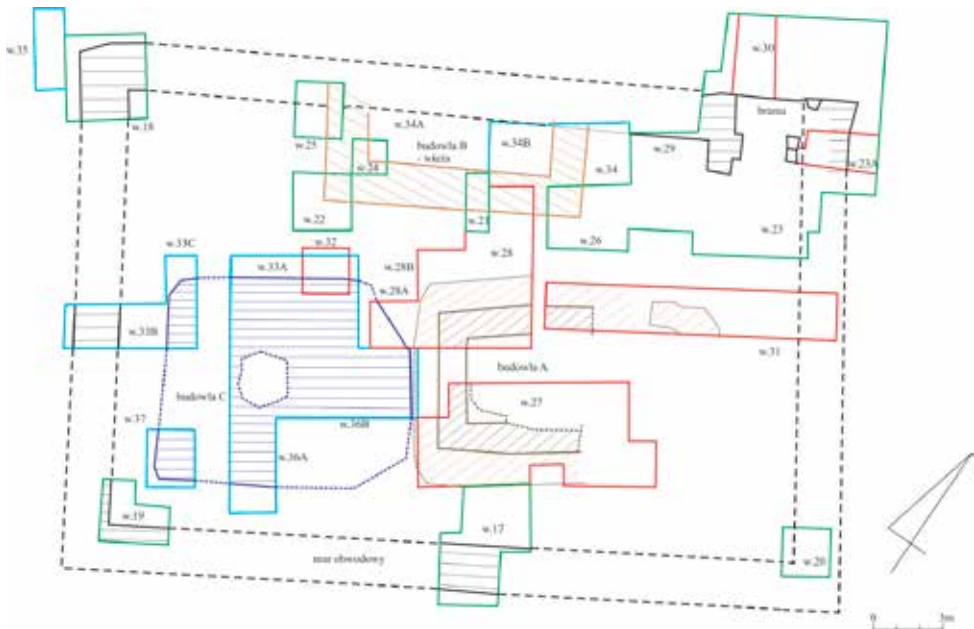
6) Datowania specjalistyczne – ¹⁴C.

7) Plany geodezyjne i szczegółowe mapy wzgórza wykonane metodą GPS i GIS.

8) Zdjęcia lotnicze i balonowe założenia.

* Badany teren znajduje się na terenie Parafii Rzymsko-Katolickiej przy bazylice p.w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny.

Chcielibyśmy w tym miejscu podziękować Proboszczowi dr. Tadeuszowi Kądziołce i jego Współpracownikom za miłe przyjęcie i pomoc w trakcie badań.

Ryc. 3. Chełm, Wysoka Górka. Szkic lokalizacji wykopów 17-37 z sezonów 2010, 2011 i 2012 wraz z odkrytymi kamiennymi budowlami (oprac. T. Dzieńkowski)

Podstawowym działaniem w ramach Projektu były badania archeologiczno-architektoniczne, które prowadzono w latach 2010–2012. Założono 38 wykopów (nr 17–37 wraz z częściami A–C) o łącznej powierzchni 325,35m² (rok 2010 – 100m²; 2011 – 145,75m²; 2012 – 79,6m²). Głębokości wykopów dochodziły do 5 m, co wymagało dodatkowego zabezpieczenia i niezwykle utrudniało prowadzenie badań. Wykopy zakładano w nierzalicznych miejscach: w narożach murów obwodowych, we wnętrzu i na zewnątrz budowli oraz w przestrzeni nie objętej zabudową (ryc. 3).

W 2010 roku założono 9 wykopów badawczych. Wykopy 18, 19 i 20 usytuowano w narożnikach muru obwodowego. Odsłonięto naroża wewnętrzne i zewnętrzne budowli (NW, SW, SE) potwierdzając prostokątny narys założenia o wymiarach 22,5 x 33 m. W wykopie 20 stwierdzono duże zniszczenia w wyniku pożaru i nie uchwycono muru. W wykopach 21, 22, 24, 25 i 26 rozpoznano mury, tzw. wieży (budowla B). Odsłonięto narożnik SW i SE rejestrując długość muru południowego – ok. 11 m. Budowlę wykonano z piaskowca na zaprawie wapiennej. Fundament posadowiono na głębokości 1,2 m na konstrukcji złożonej z kamieni piaskowców łączonych spoiwem ilastym. Wysokość tej stabilizacji (konstrukcji) wynosiła 2 m (ryc. 4).

W wykopie 23 po wyeksplorowaniu pozostałości po badaniach P. Pokryszkina i W. Zina, odsłonięto nowe elementy architektoniczne. Był to narożnik pałacu, mur zewnętrzny, mur wewnętrzny, posadzka i kamienne pilastry. Elementy te związane są najpewniej z wejściem do budowli (cerkwi? lub pałacu?) (ryc. 5).

Ryc. 4. Chełm, Wysoka Górka. Wykop 25. Mur wieży (1) posadowiony na kamiennej konstrukcji (2) (oprac. T. Dzieńkowski)

Ostatni etap związany był z badaniami budowli kamiennej identyfikowanej z wieżą lub studnią (budowla A). W wykopie 17 odsłonięto część muru południowego i zbadano jego konstrukcję oraz posadowienie. Stwierdzono, iż muru przecinał nasyp stabilizacyjny i był posadowiony na głębokości ok. 4 m. Wzniesiono go z piaskowca i w mniejszej ilości z ciosów piaskowca glaukonitowego. Odkryto użyte wtórnie detale architektoniczne (co najmniej dwa), z których jeden został wydobyty.

W 2011 roku eksplorowano wykopy 23, 26 i założono kolejne 27-32. W wykopie 23 kontynuowano prace poszerzając go w kierunku południowo-wschodnim. Odsłonięto strop warstwy niwelacyjno-użytkowej i destrukty muru kamiennego (w. 23A). Zbadano fundament wewnętrznej części muru obwodowego, który tworzyły utwardzane warstwy opoki, iłu i wylewek zaprawy. Natomiast część zewnętrzną stanowił lity mur kamienny o szerokości 1 m posadowiony 4 m od powierzchni terenu. Poniżej muru wystąpiła warstwa żółtego iłu niwelacyjnego, warstwa pożaru oraz czarnej ziemi zalegającej na zbitej opoce (calec?).

Wykop 30 założono w obrębie wykopu 23 od strony północnej. Celem eksploracji było zbadanie warstw występujących poza murami założenia. Stwierdzono obniżenie, które następnie zasypano gruzem kamiennym. Sytuacja ta

Ryc. 5. Chełm, Wysoka Górka. Wykop 23 – narożnik pałacu, mur zewnętrzny i wewnętrzny, posadzka i pilastry (fot. T. Dzieńkowski)

wymaga dodatkowych badań i potwierdzenia czy mamy do czynienia z fosą czy raczej wyrównaną powierzchnią terenu.

Wykop 26 został założony w 2010 roku. W 2011 poszerzono go i połączono z wykopem 23 oraz 29. W wyniku eksploracji odsłonięto:

- poziom użytkowy fazy 1;
- warstwy niwelacyjne o miąższości około 1,4–1,5 m (faza 2);
- warstwy budowlane miąższości ok. 0,3–0,4 m (faza 2);
- poziom wyrównawczy (cienka warstwa glaukonitytu i kredy) – (faza 2);
- poziom użytkowy (konstrukcje drewniane? obudowa, podesty?) (faza 2);

Wykop 27 był rozszerzeniem wykopu 17 w kierunkach północnym i południowym. Zlokalizowany był w obrębie ruin budowli kamiennej badanej przez Pokryszkina i Zina. Pierwotne warstwy zachowały się jedynie na niewielkich odcinkach. Cała część NE była przekopana przez poprzedników. Narys budowli i lico wewnętrzne zbadano ponownie eksplorując wykop 17 w jego części środkowej. Odsłonięto tu pierwotne nawarstwienia nie zaburzone badaniami poprzedników. Wykop eksplorowano do głębokości 4,2 m, na której znajdował się spąg muru posadowiony na zbitej opoce (calec?). Odsłonięto lico muru z kamienia, głównie piaskowca, ale i z dużych ciosów glaukonitytu. W dolnej partii mur był dobrze zachowany, równy (nachylony do wewnątrz – 0,2–0,3 m), dosyć regularny, z zaprawą wapienną nie zwietrzałą, obecną w

spoinach. Wydzielały się naprzemienne warstwy piaskowca (5) i powyżej glaukonitytu (5), choć od głębokości ok. 2 m w górę, nie było to już tak mocno czytelne, gdyż mur był tu już dosyć podniszczony, nierówny, z wypłukaną zaprawą. Interesujący jest fakt, iż przebieg muru wewnątrz budowli ma kształt owalny, choć tu duże zniszczenia utrudniają tę obserwację.

Mur zewnętrzny był rozpoznany do głębokości 1,5 m w 2010 roku. W 2011 roku potwierdzono fakt, iż do muru dobudowano szczelną opaskę z kamieni i kredy/iłu o szerokości 1–1,5 m. Jej stopa posadowienia była zróżnicowana od 2 do 2,6 m (od powierzchni) i nie była jednolita ze spągiem muru budowli*. Wskazuje to na jej młodszą pozycję stratygraficzną w stosunku do budowli. Funkcja jej należy łączyć ze wzmocnieniem fundamentu i rozszerzeniem powierzchni użytkowej.

W wykopach 28, 28A i 28B zbadano kilka elementów, jak konstrukcję wieży (budowla B) i warstwę stabilizacji uchwyconą również w wykopach 23, 26, 29 i 31. Miała ona charakter niwelacji, sypanej i celowo utwardzanej, w górnej partii z wylewką zaprawy. Ponadto rozpoznano mur budowli A oraz opaskę z kamieni i iłu kredowego dostawioną do muru budowli A. Stwierdzono kontynuację opaski w kierunku SW, co może sugerować, iż w części południowo-zachodniej znajdują się reliktów nieznanych dotąd murów.

W wykopie 29 rozpoznano fragment muru obwodowego z ciosów glaukonitytu. Nie zbadano jego relacji z wieżą ze względu na brak dostępu.

Wykop 31 odsłonił fragment konstrukcji kamiennieo-glinianej (tzw. opaskę), pozostałości warstwy pożarowej i negatywy konstrukcji drewnianych, które mogą być pozostałościami wału o szerokości 5-6m. Odkryto również pozostałości zniszczonego muru obwodowego i pakiet warstw stabilizacyjnych odbudowujących skarpe po zniszczeniu muru.

Wykop 32 eksplorowano jedynie do stropu zasypiska po badaniach z lat 60.

W 2012 roku skoncentrowano się na dwóch elementach – badania budowli C (nowoodkrytej), oraz muru obwodowego w narożniku zewnętrznym.

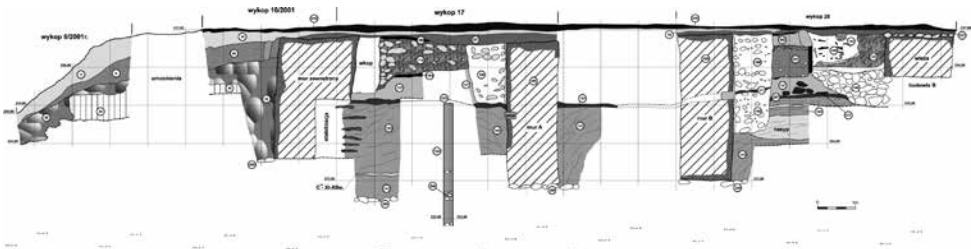
Budowlę C, nieznaną dotąd, odsłonięto w wykopach 33, 36 i 37. Jej konstrukcję stanowiła kamienna platforma o wymiarach 9 x 10m i różnej miąższości. Strukturę tworzą kamienie piaskowce spojone gliną kredową. Stwierdzono, iż spąg muru od strony północno-zachodniej znajduje się na głębokości 4 m. Istnieje domniemanie, iż mur jest rozwarstwiony i jego dolna część pochodzi ze starszej fazy, górna natomiast jest chronologicznie młodsza.

W wykopie 35 dotarto do głębokości około 5m. Odsłonięto tu narożnik dobrze zachowanego muru kamiennego z ciosów piaskowca rezydencji z fazy 1 oraz nawarstwienia umocnień drewniano-ziemnych. Stwierdzono, iż mur został posadowiony na głazach glaukonitytu i przesypce ziemi. Poniżej muru zarejestrowano warstwowany układ glaukonitytu i gliny. Niestety nie uzyskano jednoznacznych argumentów potwierdzających ich naturalne pochodzenie.

Dodatkowo w roku 2012 Miasto Chełm sfinansowało badania oraz konserwację muru południowego wieży z dwoma narożnikami – wschodnim i zachodnim

* W wykopie 28 w licu zewnętrznym muru budowli znajdowały się "resztki"

warstwy 202 (stabilizacji fazy 2), co wskazuje, iż opaskę dostawiono po uprzednim usunięciu tej warstwy.

Ryc. 6. Chełm, Wysoka Górka. Przekrój nawarstwień i murów na linii SW–NE. Wykopy 8, 17, 27 i 28 (rys. T. Dzieńkowski i R. Ratajczak)

(budowla B). Prace wykonały firmy specjalistyczne. Wykop archeologiczny nr 34 objął narisy murów, sposób posadowienia oraz nawarstwienia ziemne wewnątrz obiektu. Dzięki temu obiekt z XIII wieku został udostępniony do celów turystycznych. Zgodnie z planami Miasta jest początek tworzenia dużego rezerwatu archeologicznego. Każdego roku będzie dodawany kolejny element.

Wyniki badań z sezonów 2010–2012 pozwalają dokonać wstępnego podsumowania. Według danych archeologicznych i architektonicznych odkryto co najmniej trzy fazy użytkowania założenia oraz dwie fazy związane z pracami niwelacyjnymi (ryc. 6):

Faza 1

- Budowa nasypu stabilizacyjnego i murów obwodowych (dziejziniec lub pałac).

- Wzniesienie tzw. budowli A w centrum założenia. Ponieważ dane są niejednoznaczne zatem nie jest wykluczone, iż budowla ta powstała w fazie 2.

- Wykonanie nasypu stabilizacyjnego.
- Wytyczenie poziomu użytkowego.
- Brak śladów użytkowania.

Faza 2

- Zniszczenie założenia (katastrofa budowlana?).
- Niwelacja i odbudowa założenia.
- Wzniesienie tzw. budowli B (wieża w centrum).
- Odbudowa skarpy wschodniej i budowa umocnień.
- Wytyczenie poziomu użytkowego.

Faza 3

- Rozbudowa założenia i wzniesienie tzw. budowli C (kamiennej platformy).
- Konstrukcja obudowująca mur tzw. budowli A.
- Warstwa użytkowa lub rozsypisko.

Faza 4

- Niwelacja terenu niszcząca warstwy późnośredniowieczne i nowożytnie.

Faza 5

- Niwelacje XIX i XX wiek.

* * *

Powyższe wyniki wskazują, iż obecne wzgórze “Wysoka Górka” jest co najmniej 5m nasypem antropogenicznym przykrywającym relikty czterech

budowli kamiennych (mur obwodowy, budowle A, B i C). W wykopach 17 i 25 na głębokości 4,5m odkryto pierwotny poziom terenu ze śladami spalenizny, będącej relikdami albo starszego osadnictwa, albo pozostałościami wzmiankowanego w *Kronice halicko-wołyńskiej* "małego gródka" z lat 20. XIII wieku⁹. Kolejnym etapem była akcja budowlana mająca na celu zagospodarowanie większej przestrzeni wzgórza pod budowę najpewniej rezydencji. W wykopie 17 udokumentowano 1,5 m miąższości jednorodny nasyp stabilizacyjno-wyrównawczy na którym wzniesiono mury budowli. Poniżej fundamentu kamiennego wykonano stabilizację złożoną z opoki i 5 wylewek wapiennych. Na tak mocnej podstawie wzniesiono mur z kamienia (ciosy piaskowca glaukonitytowego) o szerokości 2 m zbudowany w układzie opus emplectum o wymiarach 22,5x33 m. Niemożliwa jest odpowiedź na podstawie dotychczasowych badań czy mury te są relikdami pałacu czy dziedzińca. Zastanawiający jest również brak śladów użytkowania, nieukończone mury i olbrzymie ilości gruzu kamiennego. Dane te wskazywałyby na katastrofę budowlaną zaistniałą tuż przed ukończeniem budowli. Według datowań ¹⁴C około połowy XIII wieku podjęto odbudowę założenia. Na ustabilizowanej i podniesionej o 2 m powierzchni wzniesiono nowy gród fazy 2 otoczony wałami drewniano-ziemnymi, które odkryto w 2001 i 2011 roku. Ze względu na brak prac w części północnej nie wiemy jak wyglądała ta część założenia. Nie zostało również rozstrzygnięte w świetle danych stratygraficznych czy wzniesiono wówczas budowlę A, czy powstała ona już w fazie 1. Nie zbadano jej pełnego narysu, który we wnętrzu miał owalny kształt. Część północna budowli została w dużym stopniu zniszczona. Kwestie te podobnie jak jej funkcja wymagają dodatkowych badań. W centrum założenia, które w fazie 2 najpewniej zajęło znacznie większy obszar, znajdowała się badana w 2012 roku mieszkalno-obronna wieża (tzw. budowla B) (ryc. 7). Według *Kroniki halicko-wołyńskiej* wieża była *"...podbudowana kamieniem na wysokość 15 łokci, zbudowana sama z drewna ciosanego i pobielona jak ser świeciła się na wszystkie strony"*¹⁰.

Obiekt miał wymiary 11x12 m i zapewne kilka kondygnacji: mieszkalną, reprezentacyjną i gospodarczą (ryc. 8). W partii przyziemia w warstwach użytkowych znaleziono tysiące naczyń, przedmioty codziennego użytku, ozdoby oraz pokonsumpcyjne kości i ości ryb, bydła i świni. Wieża była przebudowywana i użytkowana także w czasach Kazimierza Wielkiego o czym świadczy znalezisko grosza praskiego.

⁹ Datowanie tego "pierwszego Chelma" nadal pozostaje dyskusyjne, jednak podług wszelkiego prawdopodobieństwa mógł on być założony już tylko w latach 30. Przegląd zaproponowanych dotychczas poglądów na ten temat zob.: *Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела* // *Український археографічний*

щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–42 (Ред.).

¹⁰ "...вежа же средѣ города высока . ѿкоже бити с неѣ вкрѣтъ града по^ѣсздана ^ѣ камене- емь въ высоту . ѿ . лакоть . создана же сама . девомъ ^ѣ тесанымъ . и оубѣлена ѿко сырѣ . сватащиса ^ѣ на всей стороны..." : *Ипатьевская летопись* // *Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 844 (Ред.).*

Ryc. 7. Mury wieży z XIII wieku z fragmentem nowożytnego bruku (fot. T. Dzieńkowski)

Rekonstrukcji jej wyglądu w pierwszej fazie na podstawie źródeł pisanych i wyników badań wykopaliskowych wykonał uczestnik projektu architekt-archeolog V. Petryk.

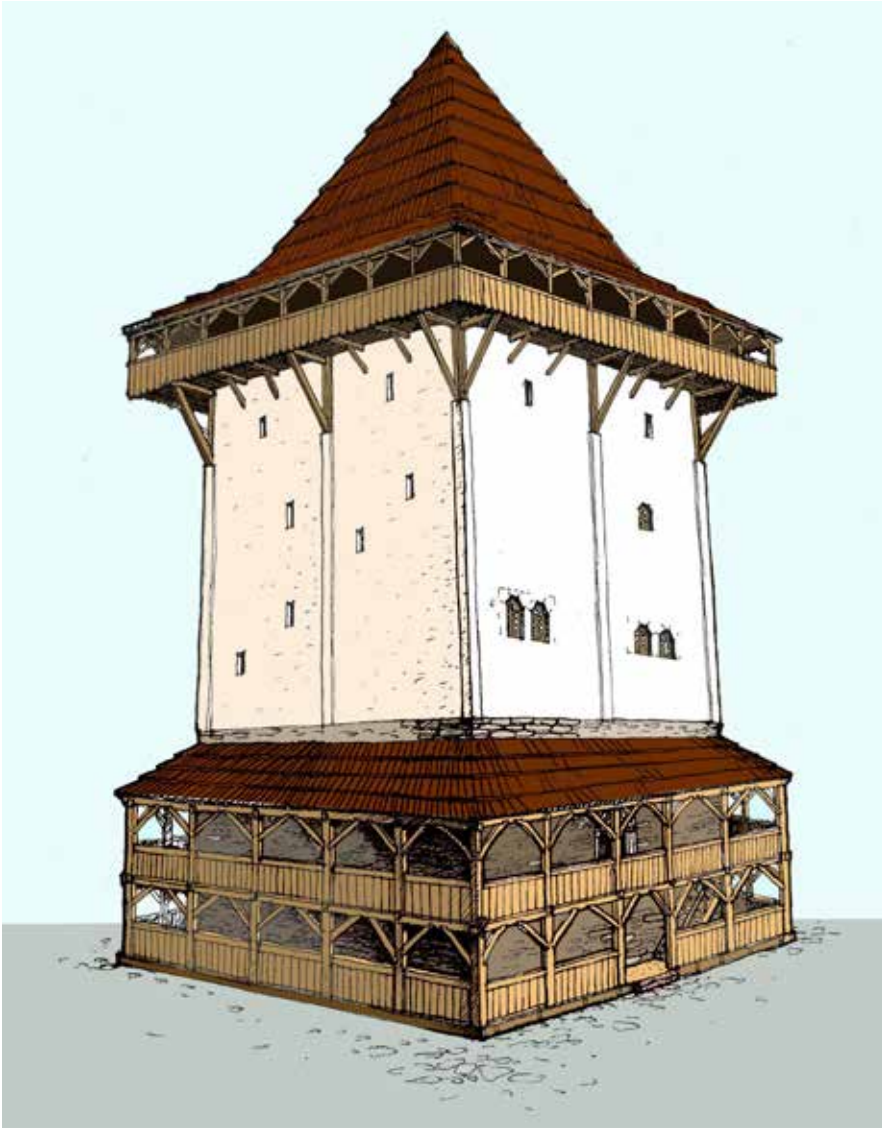
W październiku 2012 roku dokonano odbioru konserwatorskiego części wieży, przeznaczonej do udostępnienia turystom (ryc. 9).

W obrębie założenia odkryto kamienną platformę (budowla C). Na podstawie danych stratygraficznych jej powstanie wiąże się z 3 fazą, kiedy najpewniej zmieniono zagospodarowanie terenu. Funkcja budynku pozostaje nadal nierozstrzygnięta. Być może należy je identyfikować z wieżą lub świątynią (?) opisywanymi w Kronice.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują na kilka faz użytkowania wzgórza. Dokumentują to dane stratygraficzne w postaci rozbudowanych układów nawarstwień oraz rozwarstwienia murów świadczące o wielokrotnie prowadzonych działaniach budowlanych (por. ryc. 6). Intensywne użytkowanie założenia potwierdzają odkryte przedmioty – pion rogowy do szachów, obrobiony kryształ górski, biżuteria srebrna, bransolety szklane, okucia i sprzączki, monety, krzyżyki kamienne i metalowe oraz tysiące naczyń glinianych.

Ze względu na unikatowy na skalę europejską charakter stanowiska, ogromny przyrost informacji naukowej, ale i niewystarczający obraz rozbudowy rezydencji, konieczna jest dalsza kontynuacja prac badawczych i udostępnianie po konserwacji kolejnych obiektów zespołu dla ruchu turystycznego.

Prace wykopaliskowe prowadzone w Chełmie były największymi w Polsce realizowanymi badaniami interdyscyplinarnymi ostatnich lat. Budzą duże

Ryc. 8. Rekonstrukcja wieży obronno-mieszkalnej XIII w. w czasach Daniela Romanowicza (wyk. V. Petryk)

zainteresowanie środowisk naukowych zarówno polskich jak i zagranicznych. Poza kwestiami naukowymi stanowią one znakomitą promocję miasta i popularyzację archeologii, a przede wszystkim samego zabytku.

*Інститут археології та етнології Польської академії наук
"Услуги Archeologiczne", Холм*

